

БЪЛГАРСКИ СТИПЕНДИАНТИ В МОРСКИЯ КОРПУС – САНКТ ПЕТЕРБУРГ (1899-1914 Г.): ОБУЧЕНИЕ И ОБРАЗОВАТЕЛНИ АСПЕКТИ НА КАРИЕРАТА ИМ

Доц. АСЕН КОЖУХАРОВ

BULGARIAN CADETS IN SANKT PETERSBURG NAVAL CORPS (1899-1914): EDUCATION AND EDUCATIONAL ASPECTS OF THEIR CAREERS

ASEN KOZHUHAROV

Based on archive sources, the article analyses the education and training of Bulgarian cadets at Sankt Petersburg Naval Corps (Russia) in the period 1899-1914. The article stipulates the time frame of this education. It also points out the reasons for its recurrence in the stated period and the contribution of the officers, graduates from the Sankt Petersburg Naval Corps for the establishment of the Bulgarian naval educational system.

На вододела на отминалите векове на Третата българска държава наред със строителството на военноморския флот продължава процесът на формиране и на неговия офицерски корпус. До Първата световна война обучението му протича предимно в чужбина. Едно от задграничните учебни заведения, което решава тази задача, е Морският кадетски корпус – Санкт Петербург, Русия (от 1906 г. е преименуван в Морски корпус – по-нататък съкратено МКК/МК). До този момент не се проследява нито една нарочна научна публикация на посоченото обучение и на резултатите от него, което красноречиво говори за състоянието на проблема. От друга страна, българската общественост все по-често се обръща към своите корени, включително и по отношение на произхода на морското образование, при което вече е трудно да се скрият огромните бели петна. Задача на настоящата статия е да даде принос в заличаването им, което определя и актуалността на темата.

Всъщност за отделни частни проблеми, свързани с темата, могат да бъдат проследени няколко научни публикации. Така например са обнародвани биографичните очерци за Сава Иванов (1891–1958 г.), Стефан Калчев (1885–1915 г.)¹ и Георги Купов (1884–1959 г.)², които са възпитаници на МКК/МК. Отделно в други трудове е посочено участието във войните, както и приносите на посочената група от офицери в развитието на морската индустрия и образование на страната³. Историята за обучението им в

Български стипендианти в морския корпус – Санкт Петербург...

Петербург също намира отражение в обзорна студия за морското образование от началото на формирането на флота ни до края на Първата световна война⁴. Налага се обаче да се подчертае, че цитираните изследвания не са посветени специално на темата, а освен това като правило използват предимно български архиви и мемоари. Във връзка с посочената особеност е направен опит да се заличи забелязаното вече разминаване, а именно, че изследваното обучение протича зад граница, но досега за него е съдено изключително по родни източници. Ето защо в процеса на издирване е обърнато особено внимание на задграничните извори, като са използвани фондовете на Държавния руски архив на Военноморския флот – гр. Санкт Петербург (РГА-ВМФ – Санкт Петербург), и съхранената преписка в Общогерманския военен архив – гр. Фрайбург (Bundesarchiv-Militärarchiv – Freiburg, съкратено Freiburg i. Br., ВАМА). Отделно е разширен спектърът на използваните български фондове от Държавния военноисторически архив (ДВИА) – Велико Търново, Военноморски музей (ВММ) – Варна, Териториалния държавен архив (ТДА) – Варна и ТДА – Русе.

Върху добитите данни от извороведското издирване са приложени такива методи на изследване, каквито са историзмът, сравнителният анализ, обобщението и формалната логика.

Обучението протича в периода 1898–1914 г., но за да се разберат механизмите, задействани в него, както и степента на приемственост, е необходимо накратко да се съобщят основните моменти от обучението на българите в предшественика на МКК/МК – Морското училище в Санкт Петербург, в периода 1882-1889 г. То е висше учебно заведение от 1867 г. В посочения по-горе хронологичен интервал в него са допуснати за обучение четирима българи, от които са приети за възпитаници трима и само един – Владимир Кисимов⁵ – го завършва като стипендиант на Българското княжество⁶. Регламентът, по който е извършена издръжката на обучение на останалите, засега не е докрай изяснен. Те наистина също стават офицери, но имат не особено успешни кариери.

Или ако обобщим, трябва да се подчертае, че резултатността на подготовката в Морското училище на българите като цяло е незадоволителна. Сред обективните фактори за този почти негативен резултат могат да се посочат несъвършеният начин за рекрутиране на бъдещите офицери и пропуските в администрирането. Политическата обстановка след скъсването на отношенията между Княжество България и Руската империя (1886 г.) вероятно също повлиява на резултатността на обучението⁷.

Относително по-слабо е известна дейността на следващите ги петнадесет българи, които учат в МКК/МК. Приемът в корпуса на стипендианти на правителството в София става факт едва след като се възобновяват дипломатическите отношения между двете страни и стремително

започва сближението им в края на 19. век. Доколкото тогава МКК/МК е съсловно учебно заведение и в него по принцип се обучават само дворяни, то е необходимо да се подчертае, че приемът става възможен благодарение на допуснатите прецеденти (най-важният прецедент може би е случаят с Вл. Кисимов) при обучението на българи в него в първите години след Освободителната руско-турска война (1877-1878 г.).

Всъщност 1898 г. е условна година на възобновения прием на стипендианти на Военното министерство в София, които формират група в състав: Георги Купов, Стефан Калчев и Александър Манолов (табл. 1). Това е така, защото е осъзната необходимостта от задълбочена предварителна подготовка, включително и изучаване на руски език, извън пределите на учебното заведение. През 1899 г., по искане на началника на Главния морски щаб вицеадмирал Ф. К. Авелан към директора на МКК контраадмирал А. Х. Кригер (писмо № 4768 от 10 април 1899 г.) тримата са подложени на приеман изпит. Резултатите от него са разгледани от учебно-възпитателния съвет на корпуса и чужденците са „признати за достойни“ да постъпят в „младшия общ клас“ на заведението (т.е. да завършат гимназиалното си образование). Едва след това са облечени в униформи⁸. С това всъщност и започва тяхното обучение в *Морския кадетски корпус*. На какво точно основание и с каква издръжка престояват в руската столица до 1903 г., засега не е известно. По всяка вероятност техният статут на стипендианти е уреден едва с 10-то ПМС от 16 април 1903 г. с протокол № 20, „начиная от 1 януарий 1902 г. до свършването на науките си с 2000 л[ева] годишна стипендия, запов. по военното ведомство № 108 от 23 април 1903 г.“⁹

Таблица 1

СПИСЪК НА БЪЛГАРИТЕ, ОБУЧАВАНИ В МКК/МК:

№	Име, презиме, фамилия	ВГ/ПК на ВУ	Обучение в МКК/МК
1.	Георги Петров Купов	-	1899-1905
2.	Стефан Атанасов Калчев	-	1899-1905
3.	Александър Андреев Манолов	-	1899-1905
4.	Иван Андреев Михайлов	ВГ	1905-1909
5.	Кирил Цветков Минков	ВГ	1905-1909
6.	Любен Лазаров Пулиев	ВГ	1906-1909
7.	Кирил Георгиев Светогорски	ВГ	1906-1909
8.	Владимир Лазаров Обрешков	ВГ	1907-1910
9.	Тодор Василев Тодоров	ВГ	1907-1910
10.	Васил Георгиев Игнатов	ВГ	1909-1912
11.	Велизар Велизаров Пеев	ВГ	1909-1912
12.	Сава Николов Иванов	ВГ	1910-1914
13.	Георги Георгиев Славянов	ВГ	1910-1914
14.	Асен Константинов Тошев	ВГ	1912-1914
15.	Димитър Христов Зидаров	ПК на ВУ	1912-1914
Общо 15 офицери, от които 13 завършват пълния курс			

Български стипендианти в морския корпус – Санкт Петербург...

Забележка: Таблицата е съставена по данни на: ДВИА – В. Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 469, 786, 783, 815-816 гр. и 850; ДВИА – В. Търново, ф. 1041, оп. I, а.е. 1, л. 40 и 41; РГА ВМФ – Санкт Петербург, ф. 432, оп. 1. а.е. 7483, л. 1, 2, 3. Използвани съкращения: МКК – Морски кадетски корпус, МК – Морски корпус, ВГ – Военна гимназия – София, ПК на ВУ – Подготвителен клас на Военното училище – София.

За обучението на тримата българи в архивите се проследяват само откъслечни сведения. Но дори и от тях става ясно, че руските преподаватели и възпитатели не са склонни да толерират задграничните стипендианти и при ежегодното атестиране описват всички изискания към тях. Например през 1902 г. атестаторът полковник Н. С. Анцов характеризира Г. Купов като „не съвсем дисциплиниран, недостатъчно благовъзпитан, сприхав и отнасящ се с пренебрежение към установения ред“ в МКК/МК. И на следващата година руският офицер не променя мнението си за този чужденец¹⁰.

Независимо от всичко тримата българи успешно преодоляват теоретичния курс за придобиване на средно, а след това и висше специално военноморско образование. За периода 1901–1905 г. те имат в актива си продължителни летни плавания, съчетани с обичайните за руските офицери форми за усъвършенстване на квалификацията, придобита в МКК/МК. Така например през 1905 г. Ал. Манолов не само четири месеца заема длъжността „вахтен началник“ на крайцера „Всадник“, но впоследствие завършва курс „Теория на девиацията“¹¹. Руските фондове потвърждават продължителната и разностранна практика на Г. Купов¹² и от тях се вижда, че до 1904 г. включително тримата българи извършват плаванията си в група и едва през 1905 г. при стажовете всеки българин е назначен на отделен кораб.

В рамките на срока на обучение на групата не се проследява нов прием и съответно в училището не са допускани стипендианти от чужбина. Това може да се обясни отчасти с опитите на „началника“ на българския флот Пол Пишон (П. Пишон е французин и възпитаник на училището в Брест) да се обучават бъдещите младши офицери във военноморското училище в гр. Брест¹³ (Франция, от 1902 г.), с Руско-японската война и съпътстващата политическа нестабилност в столицата на империята в резултат на революционните вълнения. За отбелязване е, че в началото на посочения въоръжен конфликт съвипускниците на българите предсрочно са произведени и изпратени за участие в бойните действия в Далечния изток¹⁴. По този начин изглежда, че от випуска си единствено задграничните стипендианти завършват пълния курс на учебното заведение.

През 1905 г. по осмисления опит от приключилата война в корпуса са извършени промени в учебния план и програмите. Значително е разшире-

но преподаването на тактическите дисциплини и историята на военноморското изкуство. Самото учебно заведение една година по-късно е преименувано в *Морски корпус* (МК). В резултат на преработване на учебните планове срокът на подготовка в специалните класове от четири години отново е намален на три¹⁵. В посочената ситуация на реформи е възобновен приемът на стипендианти от България. Въпреки понесеното поражение от Русия по море и съвсем реалната възможност министерството в София да изпраща обучаеми във военноморското училище в Брест – Франция, в княжеството не се колебаят в избора си. Нещо повече – Морското отделение към военното ведомство в София се опитва да реши проблемите на флота комплексно, като изпраща новите обучаеми за строеви офицери предимно в Санкт Петербург, а подготовката на корабни инженер-механици е възложена на практика изцяло на *Морското инженерно училище на Император Николай I* в Кронщат (съкр. – МИУ). Така се предполага, че още при обучението на офицерите от различните специалности ще бъде постигнато нужното ниво на екипност в резултат на възприетите и школовани единни начала за носенето на корабната служба. Системност в действията на ръководството на флота при реализирането на идеите му откриваме и във факта, че през 1907 г. е издаден първият „*Морски устав*“ на княжеството, който по своята същност е превод на своя аналог в Русия. Друго проявление, свидетелстващо за методичното преследване на зададените цели, виждаме през 1905 г., когато Военното министерство в София прекратява с широката дотогава практика да рекрутира офицери измежду възпитаниците на гражданските мореходни училища¹⁶.

За разлика от своите предшественици стипендиантите от следващите випуски при влизането в *Морски корпус* се насочват за обучение директно към специалните му класове, т.е. към структурите на висшето образование. Това е обосновано, защото още в България те придобиват зрелостни свидетелства. Посочената промяна в правилата позволява срокът на обучение да бъде съкратен почти двойно и така обучението да стане икономически значително по-изгодно. Освен това преди изпращането на младежите в Русия явно се очертава стремежът те да преминават дисциплиниращо обучение в България с цел да се намалят претенциите на руските преподаватели към възпитанието на стипендиантите.

От 1904 г. в княжеството има две средни учебни заведения, контролирани от Военното министерство и по идея, способни да подготвят дисциплинирани младежи: Военната гимназия при Военното училище в София и Машинното училище при Флота [на Негово Величество от 1908 г.] – Варна. За възпитаниците на последното обаче, въпреки неговия „морски“ характер, априори се приема, че трудно ще се адаптират към услови-

Български стипендианти в морския корпус – Санкт Петербург...

ята на МКК/МК, защото в учебния им план не се предвижда да изучават чужди езици, включително и руски език. Освен това, съгласно установилите се възгледи по онова време в България, офицерите се рекрутират измежду зрелостниците, завършили гимназии, а не от средните технически училища, каквото е флотското. При създалата се ситуация съвсем закономерно при подбора на бъдещите стипендианти за обучение в руската столица се наблюдава категорична ориентация към възпитаниците на Военната гимназия. Тя, от една страна, способства за ефикасната адаптация на бъдещите стипендианти към военнообразователната система на империята, защото освен другото там усилено се изучава руски език и дори оценяването е по дванадесетобална система на Морското ведомство в Санкт Петербург¹⁷. От друга страна, в значителна степен облекчава подбора на младежите и повишава качеството му, защото при него се създават нужните предпоставки оценителите в детайли да познават академичните възможности на потенциалните стипендианти. В допълнение ще бъде добавено, че от гимназията се рекрутират младежи не само за МКК/МК, но от 1910 г. и за МИУ – Кронщат.

През 1905 г. за обучение в Санкт Петербург пристигат двама българи: Кирил Минков (1888-1916 г.) и Иван Михайлов (табл. 1), а в МИУ – възпитаникът Богданов, но последният само след дни се отписва по собствено желание¹⁸. Въпреки обезкуражаващо ранния неуспех в Кронщат, в следващите години нововъведението доказва на практика своята целесъобразност. Кирил Минков и Иван Михайлов успяват да се дипломират само за четири години, тъй като учат по преходния учебен план от 1903 г.¹⁹ (за сравнение – випускът, завършил преди тях, е обучаван седем години). През 1909 г. на младите българи им е присвоено първо офицерско звание, но със старшинство от лятото на 1907 г.²⁰ Последното вероятно е направено, за да се изравнят по права с випуска им от Военното училище в София и да бъде отчетено придобиването на висше образование.

През 1906 и 1907 г. в Морския корпус постъпват още четирима стипендианти (табл. 1), а в МИУ – Кронщат – един (Ал. Божков – зрелостник от реалната гимназия в Русе). Системният прием на българи в морските учебни заведения на Руската империя може да се обясни не само с текущото строителство на миноносците във Варна, но и с перспективите за разрастване на българския флот изобщо. За Санкт Петербург заминават Владимир Обрешков²¹, Тодор Тодоров²², Кирил Светогорски и Любен Пулиев. Във връзка със съкращаване на срока на обучение в корпуса с една година по учебния план от 1906 г.²³, всички българи успешно завършват теоретичния курс съответно през 1909 г. и 1910 г. На Пулиев обаче му е отказано производство и на 20 октомври 1910 г. е уволнен. В служебния му списък,

съхраняван в ДВИА, е отбелязано, че е криминално проявен²⁴.

С тази група стипендианти е свързана и историята на родното въздухоплаване. В своя публикация Иван Алексиев съобщава, че през 1910 г. Вл. Обрешков става първият българин, летял на самолет²⁵. Както ще се проследи по-надолу, това е само началото на трайното приобщаване на част от бившите стипендианти към авиацията.

Подготовката на следващия випуск протича в периода 1909-1912 г. В неговия състав влизат възпитаниците на Военната гимназия Васил Игнатов²⁶ и Велизар Пеев²⁷ (табл. 1). Съхранени са данни за корабния стаж от последната година на подготовката им по корабите на Черно море в „Журнала на заседанията на комисията, назначена със заповед на командващия морските сили на Черно море под председателството на вицеадмирал Яковлев, при участието на командващия морските сили на Черно море вицеадмирал Еберхард, командирите на кораби, офицерите, завеждащи обучението на корабните гардемарини, и флагманските офицери“. Като цяло в документа се излагат множество претенции към подготовката и дисциплината у випускниците на Морския корпус, но по отношение на българите е записано, че се „отличават по своето сериозно отношение към делото“²⁸. Посоченият документ очертава съществени различия между стипендиантите – зрелостници на Военната гимназия в София и първия випуск от периода 1899-1905 г., който до пристигането си в Санкт Петербург изглежда не преминава никакво дисциплиниращо обучение. Като цяло резултатите от сравнението са в полза на извършеното нововъведение от 1905 г. при рекрутирането на стипендианти за обучение в руските флотски учебни заведения.

Следващите два випуска имат по-особена съдба. Постъпилият през 1910 г. випуск в състав Сава Иванов и Георги Славянов (табл. 1) е принуден да прекъсне подготовката си през 1912 г. поради началото на Балканската война. Стипендиантите се завръщат в България, за да вземат участие в бойните действия. С приключването им и след одобрено прошение до директора на Морския корпус са възстановени за обучение. През 1913 г. те провеждат плавателна практика на крайцер „Громобой“, на който се заварват със съвипускниците си от Военната гимназия Георги Буков и Георги Н. Ненов, обучавани за корабни инженер-механици в МИУ – Кронщат²⁹. През 1914 г. след дипломирането си и летен плавателен стаж те успешно получават своите свидетелства за висше военноморско образование и окончателно се завръщат в България³⁰. По време на тяхното обучение в Русия е утвърден важен ръководен документ: „Правила за прием във военноучебните заведения на стипендианти от южнославянските държави“³¹, който в значителна степен обоб-

Български стипендианти в морския корпус – Санкт Петербург...

шава натрупания опит от обучението на българите не само в Морския корпус, но и в останалите военноучебни заведения. „Правилата“ поставят количеството задгранични стипендианти, които ежегодно могат да бъдат допуснати за обучение, както и цената за обучението. Регламентират и академичния документ, който в края на следването ще се издава. Но „Правилата“, както ще видим по-надолу, поради политически причини намират ограничено приложение.

Последната група постъпва в Морския корпус на 13 април 1912 г. Тя включва възпитаника на Военната гимназия в София Асен Тошев³² и Димитър Зидаров (табл. 1), за когото има сведения, че завършва само подготвителния клас на Военното училище³³. За разлика от предходния випуск двамата българи не прекъсват обучението си с началото на Балканската война, а са произведени в чин „гардемарин“ и зачислени на действителна военна служба в Русия. През пролетта на 1913 и 1914 г. А. Тошев и Д. Зидаров са приведени съответно в „среден и старши специален клас“. Плавателната практика също малко се отличава от предходните випуски и преминава на учебен кораб „Ринда“ (за 1912 г.); на учебен кораб „Воин“ и крайцер „Русия“ (за 1913 г.); на ескадрен миноносец „Амурец“ и крайцер „Олег“ (за лятото на 1914 г.). По комплекс от причини — започналата Първа световна война и влошаването на отношенията между Руската империя и Царство България — гардемарините А. Тошев и Д. Зидаров прекъсват подготовката си в руската столица³⁴ и са принудени да се завърнат в родината. В периода 1914-1915 г. командването във Варна им дава възможност да се дипломират във временен офицерски курс на флота³⁵, в който преподаването и изпитването се извършва „по програмата на Кадетския корпус“³⁶.

Възниква въпросът, а къде е мястото на подготовката на българските морски офицери в МКК/МК, респективно в Морското училище в Санкт Петербург и в техния наследник в епохата на студената война? Видимо българите се обучават в това старо учебно заведение на три пъти, които ще бъдат определени като „вълни“:

I вълна – 1882-1889 г. – Обучение в Морското училище – Санкт Петербург на трима българи, завършва го само мичман Владимир Кисимов.

II вълна – 1899-1914 г. – Обучение в МКК/МК на 15 стипендианти от България, от които 13 получават в него академичен документ за висше военноморско образование (табл. 1).

III вълна – 1969-1977 г. – Обучение във Висшето военноморско училище „М. Фрунзе“ – Ленинград на общо четирима стипендианти от България, които се дипломират в пълен състав.

Първият випуск от втората вълна след завършването на МКК/МК

успешно изкарва и следдипломен курс в Минния офицерски клас в Кронщат³⁷. В същата структура е командирован и Кирил Минков³⁸ от втория випуск. Докато за посочените мичмани не е проблем да се изучат в Русия, за по-младите им колеги този вид повишаване на квалификацията се оказва недосегаем поради започналите войни за национално обединение, към които следва да се върнем.

В Балканските войни имената на бившите стипендианти са запомнени най-вече с атаката на отряда български миноносци срещу турския крайцер „Хамидие“. В нея миноносец „Дръзки“ е с командир лейтенант Георги Купов³⁹ и старши вахтен офицер мичман I ранг Кирил Минков. Първата българска дописка зад граница, отразяваща събитието, също принадлежи на К. Минков и е в руското списание „Морской сборник“⁴⁰ – една своеобразна манифестация на постиженията на учениците пред учителите. Наред с посочения известен епизод от историята младите офицери имат и други изяви. Някои от тях получават назначения в новоовладените пристанища по крайбрежието на Черно, Мраморно и Егейско море. Така например Т. Тодоров е портови капитан в Силиврия⁴¹. Мичман II ранг В. Пеев, който първоначално е командирован в крайбрежния град Дедеагач (дн. Александруполис), впоследствие е „амбаркуван“ на парахода „Борис“ и под обстрел на турската артилерия доставя провизии в Карачели (Сароски залив) за IV армия, която е отрязана от пътищата по сушата в резултат на развихрила се снежна буря⁴². Мичман I ранг И. Михайлов е сред офицерите, устроили минното поле пред Варна в периода на мобилизацията, а след това заедно с Вл. Обрешков са вахтени офицери на миноносците в бойни плавания в Черно море⁴³. Дори възстановеният на служба и наскоро произведен мичман II ранг Л. Пулиев изпълнява служебния си дълг на позициите край Мехомия⁴⁴ (днес Разлог). Накратко – множество са епизодите в протеклия „освободителен поход“ през 1912/1913 г., в които младите офицери демонстрират храброст и професионализъм.

В началото на Първата световна война средата за реализация на възпитаниците на МКК/МК в българския флот рязко се влошава. На тях не просто им се налага да воюват срещу своите учители, но и да се доказват пред новия съюзник, който априори не ги възприема за перспективни. Свидетелство за това намираме в доклада на офицера за свръзка при българския флот от германската Средиземноморска дивизия капитан-лейтенант Рудолф Фирле, който определя руските възпитаници в българския флот като „изживяла времето си генерация“⁴⁵.

Въпреки посочената оценка това поколение като цяло се представя достойно. Младите строеви морски офицери участват в десетки бойни плавания и полети над морето⁴⁶, минни постановки и миночистения,

Български стипендианти в морския корпус – Санкт Петербург...

включително и в следвоенното разминиране на крайбрежието, в стоварванията в Балчик, Каварна и на нос Калиакра през 1916 г.⁴⁷, които са описани след края на войната в мемоарите им⁴⁸. На тях се пада честта да усвояват новата бойна техника — миночистачните кораби специална постройка, водомоторната авиация и първата българска подводница⁴⁹. Тук бившите стипендианти не само жънат победи, какъвто е случаят например с унищожаването на руския миноносец „Лейтенант Пушкин“ на устроеното минно поле край Камчия⁵⁰, но понасят и първите си загуби. През 1916 г. край Варна мина потопява рейдовия миночистач, командван от лейтенант (посмъртно капитан-лейтенант) К. Минков, при което загива целият екипаж⁵¹.

Подобна трагична съдба има и Ст. Калчев. Неудовлетворен от перспективите за кариерно развитие, бившият стипендиант по собствено желание преминава в запаса, преселва се в Санкт Петербург, където се отдава на опитно-конструкторска работа по усъвършенстване на изобретения от него минен апарат. През 1911 г. приема руско поданство и е приет на служба като офицер в Балтийския флот. Скоро е произведен в чин „лейтенант“. Още в началото на войната с Германия той се отличава, за което е награден с орден „Св. Владимир IV ст.“, с мечове и бант (9 февруари 1915 г.), т.е. на практика с лекота може да придобие статуса на потомствен дворянин. Предната година му е позволено да се ожени за дъщеря на статски съветник. Този брак очевидно свидетелства за стремителното му издигане в съсловното руско общество. На 14 ноември 1915 г. (ст. ст.) българинът излиза в Балтийско море с руската подводница „Акула“, която по неизвестни и досега причини не се завръща в базата след изтичане на срока на автономността ѝ. Никой от екипажа не оцелява. Посмъртно Калчев е произведен в чин „ст. лейтенант“ за отличие в службата (6 декември 1915 г.)⁵². От друга страна, официално за българските мобилизатори той се смята за дезертьор още от времето на Балканската война⁵³. Случаят с Калчев показва рисковете, които крие в себе си продължителното обучение зад граница на офицерските кадри. Практиката демонстрира, че така се създават реални предпоставки някои от стипендиантите да предпочетат да останат в страната, където са дипломирани. Осмисленият негативен опит в известна степен спомага „началникът на флота“ К. Кирков да доизгради военноморската ни образователна система за подготовка на офицери.

Но да се върнем към непопулярната Първа световна война, в която се проследява и друг случай на отклонение от военна служба. Още при мобилизацията е обявен „в бягство“, т.е. емигрира в Русия, и мичман II ранг Любен Пулиев⁵⁴, чиято съдба след това е неизвестна.

През 1917 и 1918 г. новите съюзници независимо от заключенията на Фирле преоценяват „руските възпитаници“ във Флота на Негово Величество и се опитват да повишат квалификацията им. За целта повечето от тях преминават преподготовка в Германия. Така например Георги Славянов завършва офицерски курс в Екерн фиорд⁵⁵, който му позволява да стане един от изявените подводничари на страната ни от първата половина на 20. век.

Иван Михайлов и Сава Иванов се развиват в друго направление. В Германия те усвояват водомоторната авиация. След войната Иван Михайлов продължава службата си във военновъздушните сили на страната, а за периода 1930-1935 г. е назначен за техен командващ⁵⁶.

Дипломираните в Санкт Петербург офицери, които остават на служба във флота, също се реализират високо, въпреки обективните затруднения, обусловени от Ньойския договор. Сава Иванов и Асен Тошев са произведени във висши офицерски звания и назначени за командващи на флота, респективно от 1941 г. – Морските войски. Всички останали възпитаници на МКК/МК стават старши офицери: капитан I ранг Георги Славянов, капитан I ранг Тодор Тодоров⁵⁷ и капитан II ранг Александър Манолов. Макар и посмъртно, през 1959 г. капитан I ранг става и Георги Купов⁵⁸.

След края на Първата световна война рязкото съкращаване на флота и трансформирането му в Морска полицейска служба решава кариерата на значителна част от неговите офицери. Към началото на 20-те години на миналия век преминават в запаса Г. Купов, Д. Зидаров (1893-1930 г.), В. Пеев, Вл. Обрешков, В. Игнатов и К. Светогорски. Така до 1922 г. близо половината от оцелелите бивши стипендианти в руската столица не са вече на служба във въоръжените сили на царството. Причина за това са крайно ограничените перспективи за кадрово развитие изобщо. Но на някои от запасните офицери се налага да воюват в още една световна война. В периода от 25 август 1941 г. до 28 януари 1942 г. В. Игнатов е мобилизиран като командир на минната дружина на Морските войски⁵⁹. Месеци след избухването на войната, на 22 декември 1939 г., капитан I ранг Г. Славянов заедно с Г. Купов и А. Манолов влизат в състава на шестчленна комисия, на която министърът на транспорта със заповед № 223 възлага „да обмисли условията, при които ще трябва да плават и да работят корабите на БТПД за в бъдеще, докато трае войната“⁶⁰.

Логично между двете световни войни част от запасните офицери се реализират по своята гражданска специалност като корабоводители. Така например Вл. Обрешков известно време е служител в Българското търговско параходно дружество⁶¹. Малко по-особен е случаят с Георги

Купов, чиято кариера е добре изследвана и на нея наскоро е посветена специална статия⁶². Затова тук само ще бъде обърнато внимание на неговата дейност като гражданско лице. Той работи като преподавател в Морско училище, инспектор по корабоплаване в Главната дирекция на БДЖ и пристанища към Министерството на железниците, пощите и съобщенията. Купов се смята за един от съучредителите на Българското речно параходство (БРП), като от 1941 до 1944 г. е негов директор⁶³.

Ако трябва да се обобщи изложеното дотук, трябва да се подчертае, че дори и в цивилния живот възпитаниците на МКК/МК имат твърде висок статус в обществото. В подкрепа на изказаното заключение може да се посочи фактът, че нито един от тях не плава по българските търговски кораби – тази възможност е предоставена на белоемигрантите в България, завършили МКК/МК, каквито например са капитаните Борис Михайлович Бачинский и Владимир Михайлович Костенко⁶⁴.

Несъмнен е приносът като цяло на действащите и запасните офицери – бивши стипендианти в Санкт Петербург, към опазването на военния ни флот, преживяващ трудни времена след подписването на Ньойския договор под наименованието *Морска полицейска служба*. Наред с това трябва да се подчертаят колективните им усилия в развитието на българската морска идея като своеобразна панацея за постигане на просперитет на нацията. Те стават съучредители и са в управлението на *Българския народен морски съюз* (БНМС)⁶⁵, чиито печатни органи пропагандират развитието на маринистки дейности в почти всички възможни продуктивни аспекти. Сред тях обаче ще бъде обърнато внимание само на приноса за развитието на морската образователна система в съответствие с целите и задачите на настоящата статия. Повечето офицери, дипломирани в МКК/МК, стават преподаватели в Морската учебна част или в епизодично провежданите офицерски курсове, като първите назначения датират от времената на войните за национално обединение. Отделно трябва да се подчертаят плодотворните усилия за уреждането на подготовката на строеви морски офицери за военния флот и палубни офицери за гражданското корабоплаване. Един от най-ревностните радатели за решаването на посочения проблем е Г. Славянов. В повече от 50 статии в сп. „Морски сговор“ и други издания той предлага пътища за развитието на широк кръг от морските дейности, включително и мореходното образование⁶⁶. Значителен принос за развитието и утвърждаването на военноморската образователна система между двете световни войни има и Сава Иванов. На него през 1931 г. се пада честта да организира и проведе юбилейните чествания на Морско училище. Задача, с която бившият стипендиант в МКК/МК се справя

блестящо. Отделно е необходимо да се припомни, че той написва и обнародва уникални учебници в интерес на подготовката на бъдещите флотски командири. С неговите 420 книжовни труда за времето си контраадмирал Иванов се утвърждава като един от най-продуктивните изследователи сред офицерския ни корпус⁶⁷. Не само с перо, но и като началници на Морското училище дават своята лепта в развитието на образователните структури на флота Иван Михайлов, Васил Игнатов⁶⁸ и Асен Тошев⁶⁹. Или ако се обобщи, трябва се да подчертае, че възпитаниците на МК/МКК, изявили се като дейци на съюза, имат особени заслуги по отношение на развитието на подготовката на палубни офицери в така наречените Корабоначалнически курсове, а след това и в самото Морско училище. Всъщност те налагат, а след това трайно възпроизвеждат образователния модел, усвоен от тях в Санкт Петербург. Ето защо логично офицерските курсове при флота далеч преди Военното училище в София дават висше образование и всъщност техните структури и постижения в академичната сфера формират праобраза на съвременния факултет „Навигационен“ на Висшето военноморско училище — Варна⁷⁰. За постигането на очертаните успехи възпитаниците на МКК/МК демонстрират своята компетентност и авторитет в обществото, за упражняването на който имат своите скрити лостове. За попълното охарактеризиране на механизмите на влияние, упражнявани от тази група офицери, е необходимо да се осветли тази странна особеност, че част от тях (Сава Иванов, Иван Михайлов, Георги Славянов и вече запасният офицер Васил Игнатов⁷¹) не просто са масони, но и се намират високо в йерархиите на съответните ложи в Русе и Варна.

Сред тези, които преминават запаса, се проследяват и други странности, свързани с реализацията им в цивилния живот. Бившият началник на Морското училище лейтенант Кирил Светогорски може би регистрира най-неочакваното приложение на способностите си. Той емигрира в Уругвай, където в началото е концертиращ пианист, а след това — учредител и професор на консерваторията в гр. Монтевидео⁷². Необичайна кариера има и преминалият в запаса лейтенант Велизар Пеев (1891-1949 г.). Той легализира академичния си документ от МКК/МК и става военен инженер⁷³, за да оглави производството във фабриката за шоколад и захарни изделия в Своге. По-късно председателства Съюза на индустриалците в София⁷⁴ и в изследванията се посочва, че също принадлежи на езотеричната организация на масоните⁷⁵.

В заключение трябва да се обобщи, че възпитаниците на МКК/МК като цяло успешно завършват обучението си в руската столица, а някои (27% от цялата им съвкупност) преминават квалификационни курсове в Кронщат. За

Български стипендианти в морския корпус – Санкт Петербург...

очертания успех вероятно способства отчетеният опит в обучението в Санкт Петербург на стипендианти на Военното министерство в София в периода 1882–1889 г. В частност е обърнато особено внимание на усвояването на руския език. Проблемът е решен чрез рекрутиране на зрелостници от Военната гимназия в София, което позволява не само ефективното обучение в МКК/МК, но и почти двукратно съкращаване на сроковете за пребиваване в Русия, което е икономически оправдано. Възпитаниците на МКК/МК безпрепятствено продължават да повишават квалификацията си не само в Кронщат, но и в Германия, вече в хода на Първата световна война. Благодарение на доброто образование и професионална подготовка младите морски офицери имат широка и разнообразна дейност с приноси в овладяването на новата материална част през войните за национално обединение, включително в минозаградните и миночистачни сили, морската авиация и в подводното плаване. Повечето от тях активно и храбро участват в бойните действия, за което са награждавани. В същото време те понасят и безвъзвратни загуби.

Колкото до военната им кариера – оценката за нея е противоречива. Както във всяка по-голяма група офицери, се проследяват, макар и рядко, странни отклонения от логичните полета на кариерна изява. Като цяло обаче, въпреки неуспешния изход на военните действия, които води страната ни, и протеклите съкращения след 1919 г., тя може с някои уговорки да бъде определена като успешна. В края на краищата половината от адмиралите на нашия флот до 1944 г. са бивши стипендианти в Морския корпус, а останалата половина преминават във Варна обучение „по пълната програма на Руския морски корпус“ и също, макар и задочно, се смятат за съпричастни към училището в руската столица. Друг максимум в кариерното развитие се проследява във военновъздушните сили на страната, които се оглавяват от капитан I ранг Иван Михайлов. Към това следва да се добави, че на мнозина измежду бившите стипендианти (53% от цялата съвкупност) са присвоени старши офицерски звания и са награждавани с престижни ордени, включително и задгранични. Ранният край на военната кариера на останалите може да се обясни с неминуемите съкращения след подписването на Ньойския договор.

През 20-те и 30-те години на 20. век влиянието на бившите стипендианти върху процесите, протичащи в обществения живот, е видимо. При това към офицерите на служба се присъединяват и преминалите в запаса и назначени на работа в гражданското корабоплаване. Всички те пропагандират българската морска идея чрез специално изградените от тях структури на БНМС. Венец на тяхната дейност в това отношение е изграждането и поддръжката на системата за подготовка на строеви морски офицери, респективно палубни офицери в гражданското корабоплаване, с висше образование по модел, наподобяващ използвания в

Морския корпус. Този им принос в образователната ни система има непреходно значение, защото лежи в темелите на съвременната българска военноморска и морска образователна система.

БЕЛЕЖКИ

1 Павлов, Владимир. Български морски офицери. С., ДВИ, 1973, с. 107-125.

2 Кръстева, Мариана. Капитан I ранг Георги Купов (1884-1959 г.). Биографичен очерк. // Годишник на Военноморския музей – Варна, т. VI, 2008, с. 123-138.

3 Вж. например Панайотов, Атанас. Българската морска идея (1919-1939): Ролята на печата за развитието на българския флот между двете световни войни. Варна, ИК „Морски свят“, 2003, с. 247.

4 Павлов, Владимир. Морското образование в България (1879-1918). // Годишник на образованието в България – Габрово, т. 6, 1988, с. 40.

5 Моменти от биографията на Вл. Кисимов (1861–1911 г.) намират отражение в цитираните по-горе публикации на Р. Боев и Вл. Павлов. Затова тук ще бъде посочено само новооткритото сведение, че той през 1899 г. се изявява като старши помощник капитан на парахода на Доброволческия флот „Воронеж“, за което е награден с руския орден „Свети Станислав“ III степен (Высочайший приказ от 14.9.1899 г. За труды по занятию портов Квантунская полуострова – Артур и Талиенван. // Морской сборник, 1899, № 10, с. 9.).

6 Танчев, Иван. Българската държава и учението на българи в чужбина 1879-1892. С., Издателство на Българската Академия на Науките „Марин Дринов“, 1994, с. 121.

7 За обучението на българите през този период вж. по-подробно: Кожухаров, Асен, Емелин, Алексей. Дебютът на обучението на българи в Морското училище в Санкт Петербург (1882-1889). // Исторически преглед, 2010, № 3-4, (под печат).

8 РГА ВМФ – Санкт Петербург, ф. 432, оп. 1, а.е. 7483, л. 1, 2, 3.

9 ДВИА – В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 321 гр.

10 РГА ВМФ – Санкт Петербург, ф. 432, оп. 2, а.е. 1118.

11 ДВИА – В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 302 гр.

12 РГА ВМФ – Санкт Петербург, ф. 432, оп. 2, а.е. 1118.

13 ДВИА – В. Търново, ф.1027, оп. I, а.е. 41, л. 1; ДВИА, ф.1041, оп. I, а.е. 1, л. 11.

14 Гладкий, Сергей. День 28 января 1904 года в Морском кадетском корпусе в Санкт-Петербурге. В: Морской кадетский корпус. В воспоминаниях воспитанников. Состав. А. Ю. Емелин. СПб., Издательство «Русско-Балтийский информационный центр „Блиц“, 2003, с. 69, 71.

15 Грибовский, Владимир. Глава I. Краткая история училища. Във: Высшее Военно-Морское училище им. М.В. Фрунзе. Краткая история: факты, события, люди. Ленинград, 1989, с. 17.

16 Павлов, Владимир. Морското образование в България (1879-1918). // Годишник на образованието в България – Габрово, т. 6, 1988, с. 31.

17 Частна сбирка на сем. Койчеви. Свидетелство за зрелост № 1239/31.12.1913 г. на Военно[то] на Негово Величество Училище за завършване на Койчо Георгиев. В последствие същият учи в МИУ-Кронщат.

18 РГА ВМФ – Санкт Петербург, ф. 434, оп. 1, а.е. 910.

19 Грибовский, Владимир. Глава I. Краткая история училища. Във: Высшее Военно-Морское училище им. М. В. Фрунзе. Краткая история: факты, события, люди. Ленинград, 1989, с. 16.

20 ДВИА – В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 786 гр.

21 ДВИА – В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 850.

Български стипендианти в морския корпус – Санкт Петербург...

- 22 ДВИА – В.Търново, ф. 1041, оп. I, а.е. 1, л. 41.
- 23 Грибовский, Владимир. Глава I. Краткая история училища. Във: Высшее Военно-Морское училище им. М. В. Фрунзе. Краткая история: факты, события, люди. Ленинград, 1989, с. 17.
- 24 ДВИА – В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 849 гр.
- 25 Алексиев, Иван. Морско-авиационната загадка Владимир Обрешков - Обрето. // Морски преглед, бр. 52, авг. 2009, с. 6.
- 26 ДВИА – В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 41, л. 40.
- 27 ДВИА – В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 469.
- 28 РГА ВМФ – Санкт Петербург, ф. 417, оп. 3, а.е. 3515, л. 185-186.
- 29 Павлов, Владимир. Български морски офицери. С., ДВИ, 1973, с. 117.
- 30 Павлов, Владимир. Български морски офицери. С., ДВИ, 1973, с. 116.
- 31 РГА ВМФ – Санкт-Петербург, ф. 432, оп. 1, а.е. 7218 (Правила прилма поданных южно-славянских государств в русские общие и специальные военно-учебные заведения и офицерские школы, находящиеся в ведение военного и морского министерств. 12.7.1912 г. 17 с.). Същият документ се среща и в по-ранна редакция с пояснения за съставителите му: „Правила прилма поданных южно-славянских государств в русские военно-учебные заведения с объяснительной запиской и предложениями: Выработаны особым совещанием под председательством Якубовского. СПб. 1910.”.
- 32 ДВИА – В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 986.
- 33 ДВИА – В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 1022 гр.
- 34 РГА ВМФ – Санкт Петербург, ф. 432, оп. 6, а.е. 26, л. 133-134 гр.; РГА ВМФ - Санкт Петербург, ф. 432, оп. 7, а.е. 1364, л. 1-2гр.
- 35 ДВИА – В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 986 гр., 1022-1022гр.
- 36 За хода на подготовката на А. Тошев и Д. Зидаров, както и за значението на посочения курс вж. по-подробно в Кожухаров, Асен. За началото на висшето военноморско образование в България. // Военноисторически сборник, кн. 2-3, 2009, с. 14-23.
- 37 Танчев, Иван. Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878-1912). С., ИК „Гутенберг“, 2008, с. 129, 114, 139.
- 38 ДВИА – В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 770 гр.
- 39 ДВИА – В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 323 гр.
- 40 Минков, Кирил. Взрыв в ночь на 8-е ноебря 1912 года турецкого крейсера „Гамидие“. Из писем болгарского офицера. // Морской сборник, кн.1, 1913, неоф. отдел, с. 145-148.
- 41 ДВИА – В.Търново, ф. 1041, оп. I, а.е. 1, л. 42 гр.
- 42 ДВИА – В. Търново, ф. 1027, оп. 1, а.е. 122, л. 102. Цит. се по: Морското търговско корабоплаване на България, т. I, (1862-1919). Сборник документи и материали. Състав. Б. Дряновски. Варна, ИК „Морски свят“ ООД, 2007, с. 212, №110.
- 43 ДВИА – В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 818 гр., 865 гр.
- 44 ДВИА – В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 849 гр.
- 45 Freiburg i. Вг., ВАМА, RM 3/V, 1033. Доклад Y659, 3 юни 1916 г., Варна, на германския офицер за свръзка при българския флот от германската Средиземноморска дивизия капитан-лейтенант Рудолф Фирле до германското командване на Средиземноморската дивизия, Константинопол. Цит. се по: България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Том II, 1916-1918 г. С., 2002, с. 80, №25.
- 46 ДВИА - В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 818гр.
- 47 ДВИА – В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 441 гр., 865 гр., 1021 гр., 1037 гр.
- 48 ВММ – Варна, вх. №137–1967, п. 129. (Тодоров, Тодор. Бойни действия на черноморския флот за време[то] от 10/23 септемврий 1915 година до деня на демобилизацията. Недатирано копие на ръкопис, който по отношение на стоварването в Балчик е мемоарен).
- 49 Вж. по-подробно в Кожухаров, Асен. Българските офицери-подводничари през Пър-

вата световна война. // Годишник на Военноморския музей – Варна, т. VI, 2009, с. 110–120.

50 Вж. по-подробно за случая в Панайотов, Атанас. Втората българска морска победа е през Първата световна война пред Варненския залив. // Военноисторически сборник, кн. 4, 1999, с. 120–123.

51 ДВИА - В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 801 гр.

52 РГА-ВМФ, ф. 406, оп. 10, а.е. К25, л. 4–10; ф. 417, оп. 2, а.е. 2327, л. 37; ф. 417, оп. 4, а.е. 1725, л. 90; а.е. 3225, л. 1, 2; а.е. 3226, л. 1–12; ф. 432, оп. 2, а.е. 885, л.1, 2; оп. 5, а.е. 7483, л. 1.

53 Заповед 180 / 16 април 1914 г. на Министъра на войната. // Държавен вестник, бр. 106, 1914, с. 1.

54 ДВИА – В. Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 836 гр.

55 Freiburg i. Br., ВАМА, RM 27/1, 43, №8032/6.8.1918.

56 Панайотов, Атанас. Българската морска авиация (1916–2000 г.). Библиотека „Клуб Океан“, 2000, бр. 27, с. 5.

57 Офицерският корпус в България 1878-1944. Състав. Р. Руменин. С., Издателство на Министерството на отбраната „Св. Георги Победоносец“, 1996, т. VI, с. 330, В342.

58 Кръстева, Мариана. Капитан I ранг Георги Купов (1884-1959 г.). Биографичен очерк. // Годишник на Военноморския музей – Варна, т. VI, 2008, с. 131.

59 ДВИА – В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 441.

60 ТДА – Варна, ф. 3К, оп. 1, а.е. 188, л. 2.

61 ТДА – Варна, ф. 3К, оп. 2, а.е. 1, л. 8 гр.

62 Кръстева, Мариана. Капитан I ранг Георги Купов (1884–1959 г.). Биографичен очерк. // Годишник на Военноморския музей – Варна, Т. VI, 2008, с. 123-138.

63 ТДА – Русе, ф. 49К, оп. 4, а.е. 5, л. 106 и а.е. 6, л. 1; Дойков, Васил, Радоев, Йордан, Казаков, Йордан. Български трицвет по Дунав. Страници за българското речно корабоплаване. Варна, Книгоиздателство „Г. Бакалов“, 1985, с. 36.

64 ТДА – Варна, ф. 3К, оп. 2, а.е. 2, л. 283, 319.

65 За дейността на БНМС и в частност за членовете на управата му по-подробно вж. Вълканов, Вълкан. Българският народен морски сговор. // Исторически преглед, кн. 1, 1989, с. 18–29.

66 Панайотов, Атанас. Българската морска идея (1919-1939): Ролята на печата за развитието на българския флот между двете световни войни. Варна, ИК „Морски свят“, 2003, с. 247.

67 Павлов, Владимир. Български морски офицери. С., ДВИ, 1973, с. 125.

68 ДВИА – В. Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 41, л. 441 гр.

Особен интерес от гледна точка на приносите към образователната система представлява статията: Игнатов, Васил. Рибарското училище. // Морски сговор, кн. 5, 1933, с. 3-5.

69 ДВИА – В.Търново, ф. 1027, оп. I, а.е. 5, л. 1006г-1007г.

70 По-подробно вж. в Кожухаров, Асен. Българската военноморска образователна система според личния архивен фонд на капитан Георги Дюлгеров. // Исторически преглед, 2009, №1-2, с. 215-224 и в Кожухаров, Асен. За началото на висшето военноморско образование в България. // Военноисторически сборник, Кн. 2-3, 2009, с. 14-23.

71 Недев, Недю. Българското масонство (1807–2007). Пловдив, ИК „Хермес“, 2008, с. 594, 629, 632-633.

72 Алманах на възпитаниците на Морско училище 1881–2005. Варна, Стено, 2006, с. 13.

73 Списък на техниците с висше образование, на които е разрешено до 1 октомври 1935 г. право на свободна техническа практика в Царството съгласно чл. 40 от закона за Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството. // Държавен вестник, бр. 54, 10 март 1936, с. 851.

74 ЦДА, ф. 1340К, оп. 1, а.е. 1, л. 1.

75 Недев, Недю. Българското масонство (1807–2007). Пловдив, ИК „Хермес“, 2008, с. 573.